

UOT 322.05

Pərvin Məmmədova
Azərbaycan Əmək və Sosial
Münasibətlər Akademiyası
p.q.memmedova@gmail.com

ÇAY KLASTERLƏRİNİN İNKİŞAFINDA DÜNYA TƏCRÜBƏSİ

Hazırkı mərhələdə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün iki böyük problemin həlli çox vacibdir. Söhbət regional iqtisadi inkişafdakı bərabərsizliyin aradan qaldırılmasından, eyni zamanda da iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasından gedir. Ən yaxşı təcrübələrin öyrənilməsi göstərir ki, bu iki əsas iqtisadi problemin həlli məhz klaster yanaşması çərçivəsində uğurlu nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Müxtəlif ölkələrin təcrübəsinin təhlili əhəmiyyətli iqtisadi inkişaf yanaşması ilə müqayisədə klaster yanaşmasının üstünlüklərini aydın göstərir. Fərqli ölkələrdən nümunə götürərək regional klasterlərin formalaşması və inkişafında "yaxşı təcrübələr" əldə oluna bilər.

Əgər söhbət çay klasterlərinin inkişafında dünya təcrübəsindən gedirsə son illərdə bu sahədə yüksək nailiyyət əldə etmiş ölkələrin təcrübəsi diqqətçəkicidir. Azərbaycanda çay istehsalının klasterlərini formalaşdırmaq üçün dünya təcrübəsinə ehtiyac duyulur. Məqalədə çayçılığın inkişaf etdiyi 3 ölkə - Çin, Hindistan, Türkiyə araşdırılmış və statistik göstəricilər əsasında təhlil edilmişdir.

Məqsəd – dünya təcrübəsinə əsaslanaraq Azərbaycanda çay klasterlərinin inkişafına fərqli yanaşmanın üstünlüklərini aşkar etmək.

Metodologiya – tədqiqatda statistik və müqayisəli təhlil metodundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri və praktiki əhəmiyyəti – çay istehsalına görə öncül sıralarda yerləşən ölkələrin təcrübəsinə əsaslanaraq Azərbaycanda çay istehsalı klasterinin formalaşdırılması istiqamətində müvafiq tədbirlər planının işlənilməsi və onun realizasiya edilməsində həmin təcrübədən istifadənin mümkünlüyünü əsaslandırmaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi – Azərbaycanın çay istehsalında mövcud problemlərin qruplaşdırılması və onun həlli yollarının müəyyənləşdirilməsidir.

Açar sözlər: çay klasterləri, dünya təcrübəsi, çay istehsalı, çay istehlakı, çay idxalı

Giriş

Regionların sosial-iqtisadi inkişafındakı qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılması və tarazlı inkişafın təmin edilməsinə nail olmaq üçün mövcud idarəetmə mexanizmlərinin dəyişdirilməsi ilə regionlarda iqtisadi inkişafı sürətləndirəcək daha səmərəli mexanizmlərin də yaradılması zəruridir. Dünya təcrübəsində belə səmərəli mexanizmlərdən biri də regional klasterlərin yaradılmasıdır [3, s.15].

BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) və Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı bu ölkələrin yüksək keyfiyyətli və xüsusi çay növlərinin istehsal etmə potensialını vurğulamaq üçün keçirdiyi görüşdə iştirakçılar çay sənayelərinin dayanıqlı inkişaf etdirilməsi yollarını və çay sektoru icmallarından əldə etdikləri məlumatları iştirakçıların nəzərinə çatdırmışlar. Həmin iclasda Qafqazdakı çayın mədəni əhəmiyyətini, Gürcüstan və Azərbaycanda çay istehsalının dərin tarixi olduğu qeyd edilmişdir: “Çay istehsalının bu ölkələrdə bir əsrdən çox tarixinin olduğunu nəzərə alaraq həmin ölkələrin bu irsinin qorunub saxlanması və yerli çayların həm ölkə daxilində, həm də xaricdə özünəməxsus xüsusiyyətlərinin yayılmasının təmin edilməsi təchizat zənciri boyunca keyfiyyəti artırmaq qədər vacibdir” [8, s.15].

Klaster eyni sahədə fəaliyyət göstərən, eyni zamanda bir-biri ilə rəqabət aparan və biri-birindən qarşılıqlı asılılığı olan, eyni məhsulun (xidmətin) istehsalı üzrə biri-birini tamamlayan və dəstəkləyən firmaların təmərküzləşməsini ifadə edir. Klasterləşmə həm sektorlar, həm də coğrafi ərazilər üzrə təşkil edilə bilər, lakin coğrafi ərazilərin xüsusiyyətləri nəzərə alaraq hər bir ərazi üzrə spesifik hesab olunan sahə klasterlərinin təşkili təcrübədə də geniş yayılıb. Regional inkişafın təmin edilməsi üçün klaster mexanizminin tətbiqi çox mühümdür.

Bəzi ölkələrdə çay klasterlərinin inkişaf istiqamətləri

Müxtəlif ölkələrin təcrübəsinə nəzər salıqda klasterlər üçün xarakterik əlamətləri asanlıqla görmək olur. Bu əlamətlərin ən mühümü coğrafi təmərküzləşmədir. Bu əlamət ilk olaraq spesifik təbii resurslara, yerli səviyyədə kənd və maliyyə resurslarına bərabər çıxış imkanının mövcudluğunu göstərir. Araşdırmalara görə klasterlərin aparıcı iştirakçıları bir-birinə coğrafi olaraq yaxın yerləşirlər. Dünyada klasterlərin 61%-i eyni şəhər və ya metropol ərazi daxilində, 20%-i isə eyni region və ya ştat daxilində yerləşir. Cəmi 19% klaster müxtəlif regionları və ya ölkələri əhatə edir. İkinci mühüm əlamət kimi prosesdə geniş iştirakçılığı qeyd etmək mümkündür. Üçüncü əlamət ixtisaslaşmadır. Dördüncü əlamət innovativlikdir. Beşinci əlamət kimi müxtəlif iştirakçılar arasında əlaqə və qarşılıqlı təsirin mövcudluğu qeyd edilə bilər. Nəhayət, sonuncu əlamət kimi rəqabət və kooperasiyanın mövcudluğu vurğulanmalıdır.

Hər hansı bir ölkədə klasterlərin inkişaf etdirilməsi ilə innovasiyalar arasında qarşılıqlı bir əlaqə mövcuddur. O ölkələrdə ki, innovasiyalar inkişaf etmirsə, həmin ölkədə klasterlər formalaşmır. Sahibkarlıq təşəbbüslərinin artırılması üçün innovativ siyasətin effektiv olmasına ehtiyac var. Azərbaycanda innovasiyalarla bağlı xərclərin artırılması bu baxımdan çox faydalı olardı.

Hal-hazırda Azərbaycanda çay istehsalı ilə bağlı “Azərbaycan Respublikasında çayçılığın inkişafına dair 2018–2027-ci illər üçün Dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir. Buna əsasən də mövcud potensialdan istifadə edərək Azərbaycanda çay istehsalının klasterini formalaşdırmaq üçün dünya təcrübəsinin öyrənilməsinə ehtiyac duyulur. Bu məqsədlə tədqiqatımızda bu sferada inkişaf istiqamətinə nail olmuş, bir sıra ölkələrin təcrübələrinə diqqət yetirmək istəyərdik.

Azərbaycanda çay istehsalının unikal xüsusiyyətləri

Təcrübə göstərir ki, həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə çaya olan tələbat artır. Məlumatlar göstərir ki, Azərbaycanda adambaşına çay istehlakı 2 kq.-dan çoxdur və bu göstəricinin statistikasına əsasən o, dünyada istehsal həcminə görə önəmli yerdə duran Böyük Britaniya, Türkiyə və Marakeşlə yanaşı ən çox çay istehlak edən ölkədir. Azərbaycan çayları şimal mənşəli, Xəzər dənizi sahillərindəki spesifik böyümə şəraiti sayəsində özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, burada istehsal olunan çaylar parlaq rəngə malikdir və kimyəvi maddələr istifadə olunmadan istehsal edilərək emal oluna bilər. Qeyd edilən spesifik xüsusiyyət ölkəmizdə çayın təbii istehsalı üçün yaxşı imkanlar yaradır, çay ixracı bazarlarına çıxmaqla sağlamlıq və ətraf mühit məsələləri ilə maraqlanan istehlakçıların marağına səbəb ola bilər. Bu istehsal növünə dayanıqlı və perspektivli yanaşma, həmçinin iqlim dəyişliyinin səbəb olduğu potensial risklər ölkədə çay sektorunun uğurlu inkişafı üçün açar rolunu oynaya bilər. Azərbaycanda bununla əlaqəli artan temperatur və artan yağıntı miqdarı yeni zərərvericilərin meydana çıxmasına səbəb ola bilər və məhdud olan pestisid istifadəsi üçün təhlükə yaradır ki, bu da ölkənin su ehtiyatlarına təsir göstərə bilər. Beləliklə, Azərbaycanda istehsal olunan çaylar yerli və

xarici istehlakçılar üçün müsbət dəyər və potensialın formalaşmasına təsir göstərməklə beynəlxalq bazarda öz mövqeyini genişləndirmək imkanına malik ola bilər.

BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) 2018-ci il statistik göstəricilərinə görə dünya çay istehsalında Çin 2414,802 tonla birinci, Hindistan 1252,174 tonla ikinci, Keniya 473,000 tonla üçüncü, Sri Lanka 349,308 tonla dördüncü, Türkiyə isə 243,000 tonla sonra beşinci yeri tutur. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın bir sıra ölkələrində, o cümlədən İndoneziya, Malayziya, Braziliya, Şili, Argentina, Gürcüstan və İranda da çay istehsal edilir və onların da bu sahədə özünəməxsus təcrübəsi vardır.

Çin Xalq Respublikasında çay istehsalı və emalının spesifik xüsusiyyətləri

Çin Xalq Respublikasında çay plantasiyalarının salınması, çay əkini materiallarının yetişdirilməsi, yaşıl çay yarpağının istehsalı və emalı ilə məşğul olan *kənd təsərrüfatı* və yeyinti sənayesi mövcuddur. Çay istehsalının həcminə görə *Çin Xalq Respublikası* dünya bazarında ən böyük istehsalçılardandır.

Ölkə hər il xaricə 300-350 min ton çay ixrac edir. Dünya bazarlarındakı paylarını artırmaq, yeni bazarları öyrənmək və yeni çay brendlərini formalaşdırmaq məqsədi ilə bu ölkədə 157 iri çay şirkətinin və 34 elmi tədqiqat institutunun iştirakı ilə *Çin Çay İstehsalçıları Assosiasiyası* yaradılmışdır. Çin 2016-cı ildə 2,4 milyon tondan çox çay istehsal etmişdir ki, bu da dünyada yetişən bütün çayların 40% -ni təşkil edir.

Beynəlxalq ticarətə gəlinə, Çin dünyanın hər ölkəsindən daha çox çay ixrac edir. Yaşıl çay Çinin ümumi çay ixracatının ən böyük hissəsini təşkil edir və bunun çox hissəsi Mərakeş, Özbəkistan, Qana, Mavritaniya və ABŞ-a gedir. Çin Gömrük məlumatlarına görə, Çin çaylarının bütün növlərinin (yaşıl, qara, oolong, puer, ətirli çay) ixracatı 2017-ci ildə orta hesabla 1%-dən 9%-dək artmışdır. Buna baxmayaraq, Çinin çay idxalı da artmaqdadır. 2017-ci ildə Çin təxminən 25000 metrik ton qara çay idxal etdi ki, bu da əvvəlki ilə nisbətən 40 faiz çoxdur [6,7]. Bunun çox hissəsi Şri Lanka, Hindistan, Keniya, İndoneziya və Tayvandan gətirilir.

Hindistanda çay istehsalı və emalının spesifik xüsusiyyətləri

Bu sahədə dünya arenasında tanınan digər ölkələrdən biri də Hindistandır. Hindistan dünyada ikinci ən böyük çay istehsalçısı ölkə hesab edilir. Həmçinin, dünya ölkələri ilə müqayisədə ən çox çay istehlak edən ölkədir. Hindistanda istehsal olunan ümumi çayın təxminən 80%-i yerli əhali tərəfindən istehlak olunur. Hindistanda çay istehlakına dair araşdırma Hindistanın Çay Şurası tərəfindən aparılmışdır və müəyyən edilmişdir ki, böyük daxili istehlak bazasının olmasına baxmayaraq, ölkədə adambaşına düşən istehlak göstəriciləri qlobal standartlarla müqayisədə aşağıdır.

Daxili istehlak tədqiqi iki mərhələdə hazırlanmışdır: Pilot və Pan-Hindistan Anketi. Anketlər tədqiqatın geniş məqsədlərini nəzərə alaraq tərtib edilmişdir və məhsullar sənaye orqanlarından, çay dərəcələrinə və çay sənayesinin əsas tərəflərindən alınmışdır. Pilotun nəticələri, sənaye qurumları və əsas maraqlı tərəflərlə aparılan müzakirələrə əsaslanaraq qurumlar arasında əsas meylləri müəyyən etmək üçün istifadə edilmişdir.

İkinci mərhələdə aparılan araşdırma Hindistanın həm şəhər, həm də kənd əhalisinin maraqlarını özündə əks etdirir. Tədqiq zamanı əldə edilən istehsal və istehlak haqqında məlumatlar ümumiləşdirilmişdir. Tədqiqat zamanı daxili istehlakın tərkib hissəsi olan institusional istehlak meylləri də sorğuya cəlb olunmuşdur. Nəticələr göstərir ki, Hindistanda çay istehlakı ölkənin şimal və qərb hissələrində aşağıdır. Belə ki, ölkənin şimal hissəsində çay istehlakı 32%, qərb hissəsində isə 31% təşkil edir. Şərq bölgəsində daxili çay istehlakın həcmi 19%, cənubunda isə 18% təşkil edir.

Rəsmi statistikaya görə, Hindistanda çay istehsalı 2016-cı ildə rekord səviyyəyə - 1,25 milyon tonadək artaraq bir daha dünyanın ən çox çay istehsal edən ölkələrindən biri oldu. Hazırda Assam Çay Şirkəti Hindistanda ən böyük çay istehsalçısıdır, Assam, Darjeeling və Nilgiri isə Hindistanın ən böyük çay istehsal edən əyalətlərindəndir.

2015-2018-ci illərin statistik göstəricilərinə əsasən Hindistanda çay idxalının həcmi 31%, dəyər ifadəsində isə 39% artmışdır.

Cədvəl 1

Hindistanda çay istehsal üzrə əsas göstəricilər

İl	Miqdar (kq)	Əlavə dəyər (rupi)	Vahid qiymət (Rupi/kq)	Qablaşdırma dəyəri (ABŞ \$)	Vahid qiymət (ABŞ \$ /kq)
2015-2016	18.43	244.48	132.65	37.36	2.03
2016-2017	21.06	290.19	134.35	43.27	2.00
2017-2018	20.59	288.56	140.15	44.78	2.17
2018-2019	24.22	341.61	141.04	48.85	2.02
2019-2020	15.54	231.76	149.14	32.66	2.10
2020-2021	10,12	191.33	189.06	25.37	2.51

Mənbə: [5] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Ölkənin tələbatını ödəmək üçün tədqiqat aparılan dövrdə idxal olunan çay məhsulunun həcmi 31%, dəyər ifadəsində isə 39 % artmışdır.

Cədvəl 2

Hindistanın bölgələrində çay istehsalı, mln. Kq

İl	Şimali Hindistan	Cənubi Hindistan	Cəmi
2015	1008.56	224.58	1233.14
2016	1043.11	207.38	1250.49
2017	1091.40	233.65	1325.05
2018	1124.03	226.01	1350.04

Mənbə: [5] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Cədvəl 2-dən də göründüyü kimi 2015-ci ildən 2018-ci ilədək çay istehsalının həcmi 9,5% artmışdır.

Son araşdırmadan məlum olur ki, adambaşına düşən istehlakda artım olsa da adambaşına düşən ümumi istehlak rəqəmləri qlobal etalonlarla müqayisədə aşağı görünür. Hindistanın kəndlərində adambaşına düşən istehlak rəqəmlərində də ciddi artma mövcuddur. Adambaşına cari istehlak rəqəmlərini nəzərə alsaq, istehsalın artması potensialı var.

Türkiyədə çay istehsalının artım dinamikası

Türkiyə, dünyada ən böyük çay istehsalçı və istehlakçılardan biri hesab edilir. Türkiyədə istehsal olunan müxtəlif növ çayların özünəməxsus bir xüsusiyyəti də,

Azərbaycanda olduğu kimi, istehsal olunan çayın parlaqlığı onun istehsalı prosesində heç bir kimyəvi maddədən istifadə edilməməsini şərtləndirir. Bu baxımdan da, Türkiyədə istehsal olunan çay növlərinin əsas istehlakçıları xarici ölkələr hesab edilir.

Türkiyə Statistika İnstitutunun 2010-2017-ci illər üzrə göstəricilərinə əsasən deyə bilərik ki, yaşıl çay istehsalı 2010-cu ildə 1, 305 566 milyon ton olmuş, 2013-cü ildə bu göstərici azalaraq 1,150 000 milyon tona çatmışdır. 2014-cü ildən etibarən bu növ məhsul istehsalının həcmində artım müşahidə edilmiş və 2017-ci ildə müvafiq olaraq 1,350 000 milyon ton təşkil etmişdir. Türkiyə əhalisinin ən çox istehlak etdiyi digər çay növü olan qara çayın istehsal həcminin müqayisəli təhlili göstərir ki, onun istehsal həcmi 2010-cu ildə 235, 237 min ton olduğu halda 2013-cü ildə bu göstərici 22, 624 min ton həcmində və ya 9,6% azalmışdır.

2014-cü ildə isə qara çay istehsalının həcmi 228, 164 min ton olmuşdur. 2017-ci ildə çay istehsalı həmin illə müqayisədə 6,07 min tona və ya 2,7% artıma malik olmuşdur [1, s.269-280; 2].

Türkiyədə istehsal olunan müxtəlif çay növlərinin müqayisəli təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, statistik dövr üçün çayın istehsal həcmində bir o qədər də yüksəlmə olmadığına baxmayaraq bu ölkədə çaya həm yerli əhali tərəfindən, həm də xarici ölkə əhaliləri tərəfindən tələbat daimi olaraq artır və bu da əsas əhəmiyyət kəsb edən amillərdən biri hesab edilir.

Nəticə

Beləliklə, hər bir ölkədə çay istehsalının özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri vardır. Tədqiqatlar göstərir ki, Hindistanda adambaşına düşən istehlakda artım olsa da adambaşına düşən ümumi istehlak rəqəmləri qlobal etalonlarla müqayisədə aşağıdır. Həmçinin, Hindistanın kəndlərində adambaşına düşən istehlak rəqəmlərində ciddi artım vardır. Adambaşına cari istehlak rəqəmlərini nəzərə alsaq, ölkədə istehsalın artması potensialı vardır.

Azərbaycanda istehsal olunan çaylar parlaq rəngə malikdir və kimyəvi maddələr istifadə olunmadan istehsal edilərək emal oluna bilər. Qeyd edilən spesifik xüsusiyyət ölkəmizdə çayın təbii istehsalı üçün yaxşı imkanlar yaradır, çay ixracı bazarlarına çıxmaqla sağlamlıq və ətraf mühit məsələləri ilə maraqlanan istehlakçıların marağına səbəb ola bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Çayın Karadeniz bölgəsi için önemi ve tarihi seyri “Karadeniz İnceleme Dergisi, 2016; (21): 269-280
2. Republic of Turkey - Ministry of Economy, report 2018
3. Sosial-iqtisadi inkişafda regional qeyri-bərabərlik: problem araşdırma sənədi. Demokratik Təşəbbüslər İnstitutu (IDI), 2021
4. www.caykur.gov.tr
5. www.indiatea.org
6. www.fao.org
7. www.tea.gov.in
8. <https://azerbaijan.un.org/index.php/az/127256-azrbaycan-v-gurcistan-cay-snayesind-potensial-imkanlar>

Мамедова Парвин

МИРОВАЯ ПРАКТИКА В РАЗВИТИИ ЧАЙНЫХ КЛАССТЕРОВ

Резюме

На данном этапе для экономики Азербайджана очень важно решение двух основных проблем. Речь идет об устранении неравенства в региональном экономическом развитии, а также повышении конкурентоспособности экономики. Изучение лучших практик показывает, что решение этих двух основных экономических проблем позволяет добиться успешных результатов в рамках кластерного подхода.

Анализ опыта разных стран наглядно показывает преимущества кластерного подхода по сравнению с традиционным подходом экономического развития. По примеру разных стран можно получить «передовой опыт» в формировании и развитии региональных кластеров.

Если говорить о мировом опыте развития чайных кластеров, то стоит отметить опыт стран, добившихся высоких результатов в этой области за последние годы. Для того, чтобы сформировать кластер чайного производства в Азербайджане требуется необходимость мирового опыта. В статье рассмотрен опыт 3 стран, где развито производство чая - Китай, Индия, Турция, и на основе статистических данных был проведён анализ.

Цель – на основе мирового опыта стимулировать развитие чайных кластеров в Азербайджане.

Методология – в исследовании использовались методы статистического и сравнительного анализа.

Результаты исследования и практическая ценность – исходя из опыта зарубежных стран, занимающих лидирующие позиции по производству чая, разработать соответствующий план мероприятий по формированию кластера по производству чая в Азербайджане и обосновать возможность использования этого опыта в его реализации.

Научная новизна исследования – это группирование существующих проблем в производстве чая в Азербайджане и определение путей в их решении.

Ключевые слова: чайный кластер, мировой опыт, производство чая, потребление чая, импорт чая

Mammadova Parvin

WORLD EXPERIENCE IN THE DEVELOPMENT OF TEA CLASSES

Summary

At this stage, the solution of two major problems is very important for the Azerbaijani economy. We are talking about eliminating inequality in regional economic development, as well as increasing the competitiveness of the economy. The study of best practices shows that the solution of these two main economic problems allows to achieve successful results within the cluster approach.

An analysis of the experience of different countries clearly shows the advantages of the cluster approach compared to the traditional economic development approach. Following the example of different countries, "good practices" can be obtained in the formation and development of regional clusters.

If we are talking about the world experience in the development of tea clusters, the experience of countries that have achieved high results in this area in recent years is noteworthy. World experience is needed to form tea clusters in Azerbaijan. The article examines three countries

where tea growing is developing – China, India, Turkey-and analyzed based on statistical data.

Purpose – to give impetus to the development of tea clusters in Azerbaijan based on world experience.

Methodology – statistical and comparative analysis methods were used in the study.

Findings and practical significance of the study – based on the experience of the countries that occupy leading positions in tea production, develop an appropriate action plan for the formation of a tea production cluster in Azerbaijan and justify the possibility of using this experience in its implementation.

Scientific novelty of the research – this is a combination of existing problems in the production of tea in Azerbaijan and determining their ways to solve.

Keywords: *tea clusters, world experience, tea production, tea consumption, tea imports*